

Claudia Venhorst & Brenda Mathijssen

DOOD

WEGWIJS IN DE NEDERLANDSE
UITVAARTCULTUUR

Claudia Venhorst & Brenda Mathijssen

DOOD

WEGWIJS IN DE NEDERLANDSE
UITVAARTCULTUUR

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij financiële ondersteuning door Yarden Uitvaartorganisatie, Coöperatie Dela en Stichting Sormani Fonds.

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2017 Claudia Venhorst en Brenda Mathijssen | Centrum voor Thanatologie | Uitgeverij Parthenon
Alle rechten voorbehouden.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

OMSLAG EN BINNENWERK: Studio Jan de Boer

COVER FOTO: © Hollandse Hoogte, Spaarnestad Photo.

BACKCOVER: Claudia Venhorst en Brenda Mathijssen als “De gezusters dood” © Adriana Helena.

TITELPAGINA: detail van het zgn. “Graf met de handjes”, zie pag. 63-64 © Claudia Venhorst.

TREFWOORDEN: dood, uitvaart, zingeving, rituelen, herdenken

ISBN | EAN: 978 90 79578 856

“All stories, if continued far enough, end in death.”

ERNEST HEMINGWAY, DEATH IN THE AFTERNOON

INHOUD

INLEIDING – OOIT EEN THANATOLOOG ONTMOET?	9
---	---

HOOFDSTUK 1 – DE DOOD VAN TEGENWOORDIG 15

Wat is dood?	16
De Nederlandse context	18
Zoeken naar betekenis	19
Rituelen: betekenisvol handelen	21
Rituele creativiteit	23
De dynamiek van de dood	24

<i>Uitgelicht: Moslims en de dood in Nederland</i>	25
--	----

4

Wat is islam? Wie zijn moslims?	25
Migratie	26
De rituele wassing van de doden	28
Rituele dynamiek	29
Diversiteit	30

HOOFDSTUK 2 – HET UITVAARTPROCES 33

Op zoek naar houvast	33
Achter de schermen	34
Wie maakt de uitvaart?	37
Onafhankelijke rituele experts	38
De verzorging van de overledene	39
De uitvaartceremonie	42
Crematie	44
Begraven of cremeren?	45
Na de uitvaart: as, graf en rouw	47
Rituelen rond de dood: een langdurig proces	48

<i>Uitgelicht: Crematietoerisme in de lage landen</i>	49
De grens over	49
<i>Asuitgifte in Vlaanderen</i>	50
<i>Duitse as in Nederland</i>	51
Nederlandse spelregels	53

HOOFDSTUK 3 – GRAFSTEMMING: 55

LEVEN OP DE BEGRAAFPLAATS

Ongrijpbaarheid van de dood te lijf	55
Het graf	57
Soorten graven	60
Wat begraafplaatsen ons vertellen	61
<i>Roermond: het oude kerkhof</i>	62
<i>Amsterdam: De Nieuwe Ooster</i>	64
<i>Marken en Volendam: eigen tradities</i>	66
<i>Natuurbegraafplaatsen</i>	68
<i>Dierenbegraafplaatsen</i>	69
Begraafplaatsen als stille getuigen	69

5

<i>Uitgelicht: Kindergraven</i>	71
---------------------------------	----

HOOFDSTUK 4 – EN PLEIN PUBLIC: DE DOOD VOOR OGEN 79

Spontane gedenkplekken	79
Publiek herdenken	80
Publiek sterven	81
Een (on)aangekondigde dood: David Bowie	82
De onbekende Nederlander	84
Digitale dood	86
Permanente herdenking	87
<i>Holocaust Namenmonument</i>	87
<i>Erevelden</i>	87
<i>Duitse militaire begraafplaats Ysselsteyn</i>	89

Heel Nederland rouwt 91

Uitgelicht: MH17. Het verdriet van Nederland? 92

Nationale rouw op televisie 92

Teruggeven van menselijke waardigheid 93

Persoonlijke en publieke rouw 94

Het verdriet van Nederland? 95

HOOFDSTUK 5 – DOODZAAK: 97

HET NEDERLANDSE UITVAARTWEZEN

De wortels van de uitvaartbranche 97

Crematie als grote gelijkmaker 98

Het uitvaartwezen anno nu 99

Van zwarte kraaien tot hippe dames 101

Transparantie en kwaliteit 102

Begraafplaatsen en crematoria 103

De herinrichting van begraafplaatsen 104

Nieuwe trends: natuurbegraven 105

Een multicultureel uitvaartcentrum 108

De herbestemming van religieus erfgoed 108

De commerciële en bespreekbare dood 109

Uitgelicht: De achterkant van de dood 112

HOOFDSTUK 6 – LEVEN NA DE DOOD? 123

Voortleven na de dood 123

Symbolische onsterfelijkheid 124

Van generatie op generatie 126

Wie schrijft die blijft 127

Voortleven in de natuur 128

Religie 129

Relaties met de doden 131

<i>Continuing bonds</i>	132
<i>Rouw: normaal of abnormaal?</i>	133
<i>De doden in huis</i>	134
<i>Dynamische relaties</i>	135
<i>Uitgelicht: Met de as op reis</i>	137
Strijden en sterven	138
Leven na en met de dood	139
De laatste reis	139
Rouw achter de voordeur	140
TEN UITGELEIDE – TYPISCH NEDERLANDS	143
De veranderende rol van religie	143
Euthanasie en <i>death awareness</i>	145
Diversiteit	146
Het uitvaartwezen en de begraaftermijn	146
Asbestemming en begraven	147
Crematie laatbloei en marktleider	149
Publieke rouw en populaire cultuur	150
Tot slot: doodgewoon	150
DANKWOORD	152
NOTEN	153
FOTO'S	155
INDEX	157

GRAFSTEMMING: LEVEN OP DE BEGRAAFPLAATS

Wie de poorten van een begraafplaats passeert, merkt het meteen: dit is een bijzondere plek. Een plek waar andere regels gelden dan buiten de poort. Het is een rustplaats voor onze doden en daarmee een plek die tot de verbeelding spreekt. Sommigen vinden het een macabere plek of op z'n minst een beetje eng. Anderen zien vooral schoonheid en troost, een plek van bezinning. Elke begraafplaats is een gedenkplek voor onze doden en een reminder aan onze eigen sterfelijkheid. De tegenstrijdige houding ten opzichte van de dood komen we hier dus wederom tegen.

Er is de laatste jaren veel aandacht voor het behoud van begraafplaatsen: als het groene hart in de stad en als cultureel historisch erfgoed. Bijzondere en mooie grafmonumenten, en beroemde doden moeten mensen verleiden tot een bezoek. De buitengewoon interessante, eigentijdse omgang met de dood lijkt aan onze aandacht te ontsnappen. Terwijl juist dát elke begraafplaats een bezoekje waard maakt! Een begraafplaats is weliswaar de aangewezen plaats voor de doden, een laatste rustplaats of thuis, maar het is bovenal een plaats voor de levenden. Het is een plek waar nabestaanden hun relatie met de doden opnieuw vormgeven en onderhouden. En hoewel het gebeurt achter de muren van de begraafplaats, gebeurt het ook in alle openbaarheid en in het zicht van andere bezoekers. Dat maakt dat wij thanatologen bovengemiddeld veel tijd op begraafplaatsen doorbrengen.

55

ONGRIJPBAARHEID VAN DE DOOD TE LIJF

We zien dat nabestaanden via grafbezoek de ongrijpbaarheid van de dood te lijf gaan. Door het aankleden van graven worden de grenzen tussen de levenden en de doden opgezocht en afgetast. Nabestaanden staan na een overlijden voor de ingewikkelde taak om vorm te geven aan een leven zonder hun dierbare. Middels rituelen op begraafplaatsen proberen ze grip te krijgen op het gemis – de afwezigheid van de overledene – en werken ze tegelijkertijd aan het behouden – de aanwezigheid – van

de doden. Hier komen we weer op het terrein van de *continuing bonds* - de banden tussen de levenden en de doden die na de dood blijven voortbestaan. Het graf biedt nabestaanden een plek om de herinnering aan de overledene levend te houden.

Op de begraafplaats worden banden met de doden geritualiseerd en gematerialiseerd. Denk bijvoorbeeld aan het graf zelf, als de concrete plek waar het fysieke lichaam (of de as) van de dierbare is begraven, maar ook aan de gekozen grafbedekking. Er wordt over het algemeen veel aandacht, moeite en geld besteed aan het inrichten van de vierkante meters die ter beschikking staan. Het gekozen grafmonument – het materiaal, de symboliek en de tekst – is doorgaans een verwijzing naar de overledene, maar zegt tegelijk ook iets over de nabestaanden.

Producten van grafmonumenten spelen steeds meer in op deze behoefte aan persoonlijke invulling en zijn steeds beter in staat om maatwerk te leveren. Naast de traditionele stenhouwers zien we ook werk van (graf)kunstenaars die in steen, glas, hout, metaal en speciale belettering vormgeven aan het graf. Een wandeling over een willekeurige begraafplaats laat zien dat recente graven behoorlijk van elkaar verschillen qua uiterlijk, zoals dat doorgaans ook geldt voor de inrichting van verschillende huizen in een straat. Die uitdrukkelijke verschillen zijn er niet altijd geweest. Lange tijd hanteerden begraafplaatsen tamelijk strikte regels betreffende grafbedekking. Vanaf de jaren 50 tot midden jaren 80 waren graven, net als uitvaarten, vooral sober en functioneel. De periode kenmerkt zich door weinig mogelijkheden om een individuele stempel te drukken. Het principe 'iedereen is gelijk in de dood' vierde hoogtij en werd zichtbaar in velden vol eenvormige graven.

Het markeren van het graf met de naam van de overledene is een belangrijk moment. Het graf is nu niet langer een anonieme plek, en een alleedaags stuk steen wordt onmiskenbaar tot grafsteen verheven. Op veel plekken was, en is het niet ongebruikelijk om ook de naam van de nog levende partner alvast op de steen van een familiegraf te zetten. Hierdoor blijft de verbintenis ook letterlijk over de dood heen bestaan en wordt die expliciet uitgedragen. Het is een bijeffect van een gebruik dat voornamelijk uit praktische overwegingen is ontstaan. Het is simpelweg duur en ongemakkelijk om dergelijk uitgebreide inscripties op een later tijdstip aan te brengen.

Ook de duurzaamheid van de grafbedekking is opvallend. Grafmonumenten lijken vaak voor de eeuwigheid gemaakt terwijl we in Nederland slechts tijdelijke graven kennen. We huren het graf, of het recht om te begraven, voor een bepaalde tijd. Waar moeten we naar toe met die onverwoestbare grafbedekking wanneer het graf wordt geruimd? Sommige begraafplaatsen hebben een stenen archief aangelegd

om bijzondere stenen na ruiming te kunnen behouden of op te nemen in een fotoarchief. Ook kunstenaars initiëren projecten waarin oude grafstenen een nieuwe plaats krijgen. Zo is er bijvoorbeeld een project van beeldend kunstenaar Hans van Houwelingen die in Vijfhuizen een 400 meter lang pad van oude grafstenen heeft aangelegd: Sluipweg, waarlangs de dood heeft weten te ontsnappen.

HET GRAF

Misschien nog interessanter dan de permanente aankleding van het graf zijn de geïmproviseerde en losse onderdelen die moeiteloos de seizoenen en stemming volgen. Kaarsjes – al dan niet LED – beeldjes en engeltjes, (plastic) bloemen en planten, foto's, kaarten en briefjes geven concreet gestalte aan de banden tussen de levenden en de doden. Vaak zijn het hele gewone voorwerpen, in bulk geproduceerd en voor een zacht prijsje aangekocht bij winkels als Action, Xenos of een tuincentrum. Eenmaal geplaatst op een graf verandert de waarde; ze worden uniek, onvervangbaar en niet in geld uit te drukken.

Op graven zijn seizoenen en feestdagen te onderscheiden: bossen bloemen op Moederdag, de aankleding van graven in kerstsfeer en een kaart voor een verjaardag. Verjaardagen die soms gewoon verder gaan; met een kaartje feliciteert een kleinzoon opa met zijn 92e verjaardag terwijl de data op het graf laten zien dat hij reeds op 89 jarige leeftijd is overleden. Er is het aandoenlijke briefje van een kind dat uitgebreid verslag doet van haar schooldag en de spreekbeurt over kanker die ze vandaag heeft gehouden, de ziekte waaraan haar moeder is gestorven. Op een ander graf ligt een afdruk van een zwangerschapsecho en elders treffen we babyfoto's en geboortekaartjes die de overledene laat weten dat er nieuwe aanwas is geboren. Het zijn tekenen van grafbezoek die verder reiken dan het eenvoudigweg herdenken van de mensen die hier begraven liggen. Het zijn tekenen die niet zozeer gericht zijn op het verleden, maar juist naar de toekomst verwijzen. Een toekomst waar de overledene bij betrokken wordt. Zo lijken de grenzen tussen de levenden en de doden even te vervagen. Dergelijke ritualisering en handelingen die betekenis hebben en geven, handelingen die de omgang met de dood betekenisvol en draagbaar maken. Sommige mensen bezoeken hun dierbaren dagelijks, bij anderen neemt de frequentie in de loop van de tijd af of is er alleen op speciale dagen en gelegenheden behoefte aan bezoek. Er zijn geen vaste regels en mensen zoeken hun eigen weg. En zoals al gezegd zijn dergelijke gewoonten zeer flexibel. Ze veranderen met de loop der tijd.

2.99

1.99

1.49

2.99

SOORTEN GRAVEN

De begraafplaatsen die we vandaag de dag kennen in Nederland, ontstaan veelal aan het einde van de 19e eeuw. Ze worden opgericht als zogenaamde buitenbegravingen. Tot dan wordt er vooral in en rond kerken – op het kerkhof – begraven. De eerste buitenbegraving wordt in 1779 in Scheveningen in gebruik genomen. Deze begraafplaats met de naam ‘Ter Navolging’ heeft geen opstaande grafstenen en lijkt qua uiterlijk nog erg op de vertrouwde kerkvloer. Deze typische stijl heeft ondanks de uitnodigende naam weinig navolging gekregen. Met een koninklijk besluit in 1827, en pas echt uitgewerkt in de begraveniswet van 1869, kwamen er voor het eerst landelijk geldende regels voor begraven. De praktijken in en rond kerken werden definitief aan banden gelegd. Met name in de steden ontstaan er door de snelle bevolkingsgroei problemen door ruimtegebrek. En ook het steeds weer moeten opbreken van de kerkvloer is problematisch, om maar niet te spreken van de ondraaglijke lijkenlucht die hierbij vrijkomt. Men gaat de lijken steeds meer als een bron van ziekte zien, als een gevaar voor de levenden. Tegelijkertijd is men ook bezorgd om de waardigheid van de doden. Nieuwe begraafplaatsen worden daarom aangelegd buiten de bebouwde kom.

60

Nederland kent vooral algemene begraafplaatsen, meestal beheerd door de gemeentelijke overheid. Op deze begraafplaatsen kan iedereen die dat wenst begraven worden. Er zijn ook nog bijzondere begraafplaatsen, in principe alle begraafplaatsen die niet door de gemeente beheerd worden. Dit zijn veelal begraafplaatsen die gesticht of behouden worden vanuit een specifieke (geloofs)gemeenschap of vanuit een bepaald idee of ideaal. Denk bijvoorbeeld aan natuurbegraven of aan een historische begraafplaats. Ook het stichten van een familiebegraafplaats op eigen grond behoort tot de mogelijkheden, zij het onder strikte voorwaarden. Kerkgenootschappen, stichtingen maar ook particulieren kunnen dus eigenaar van een begraafplaats zijn.

Voor allen geldt de Nederlandse Wet op de Lijkbezorging als wettelijk kader. In deze wet worden twee soorten graven genoemd: algemeen en particulier. Het verschil tussen beide is wie zeggenschap over het graf heeft. Bij een algemeen graf is het de beheerder van de begraafplaats die bepaalt wie daarin begraven wordt. Veelal zijn het meerdere personen (2 of 3) die dus geen familieband hoeven te hebben. Omdat het graf met anderen gedeeld wordt, is het plaatsen van een grafsteen vaak aan strikte regels gebonden. Na het verstrijken van de graftermijn kan het grafrecht veelal niet verlengd worden.

Particuliere graven worden ook wel ‘eigen graven’ of ‘familiegraven’ genoemd. Hier

beslist de rechthebbende wie er begraven wordt. Een particulier graf geeft ‘uitsluitend recht op een graf’ en je wordt dus niet de eigenaar van het graf of de grond maar krijgt alleen recht over het begraven zelf. De grafrechten kunnen steeds met 10 jaar verlengd worden zolang er een rechthebbende is die voor het graf zorgt en de kosten betaalt. Wanneer de termijn verloopt en niemand reageert, of als het graf door verwaarlozing een gevaar voor de omgeving oplevert, kan het grafrecht definitief komen te vervallen. Het grafrecht komt dan opnieuw in handen van de eigenaar van de begraafplaats.

De minimale grafrust in Nederland bedraagt 10 jaar. Eeuwig grafrecht is vandaag de dag alleen mogelijk op een enkele bijzondere begraafplaats. Daarnaast kan het verkregen worden door het grafbeheer aan speciaal daarvoor opgerichte stichtingen te geven, zoals de Stichting Grafzorg. Daar zijn natuurlijk wel kosten aan verbonden, en het aanbod is schaars. Aan het huren van een graf wordt door de meeste begraafplaatsen ook een (verplichte) onderhoudsbijdrage gekoppeld.

De zogenaamde grafdruk – het aantal beschikbare graven – is ongelijk verdeeld in Nederland. De meest drukbevolkte gebieden in Nederland zijn tevens de gebieden waar het inrichten van begraafplaatsen veel moeite en geld kost. Dit heeft onder andere te maken met het hoge grondwaterpeil in deze gebieden, waardoor men niet zomaar aan de wettelijke diepte van begraven kan voldoen. De bodemsamenstelling is van invloed op het ontbindingsproces van het lichaam. We denken er misschien niet graag aan, maar het graf is uiteindelijk ook een plaats waar het lichaam geleidelijk moet vergaan. Geschikte grond is in deze regio’s schaars en daarmee duur. Door het stijgende aantal crematies is de grafdruk wel afgenomen. De Veluwe en bepaalde gebieden van Noord Brabant en Limburg bieden de meest geschikte grond voor begraven. Het is dan ook geen toeval dat de meeste natuurbegraafplaatsen in deze regio’s te vinden zijn.

61

WAT BEGRAAFPLAATSEN ONS VERTELLEN

Hoewel graven veelal persoonlijke verhalen laten zien, maken ze ook onderdeel uit van een groter geheel. Ze vertellen een maatschappelijk en collectief verhaal in en over onze tijd. Een begraafplaats toont ons de betekenisvolle praktijken van individuen maar ook van verschillende (onder andere religieuze en levensbeschouwelijke) gemeenschappen. Elke begraafplaats biedt ons een schat aan persoonlijke en collectieve verhalen; vertelt ons iets over hoe wij in Nederland omgaan met onze doden en

hoe wij ons verhouden tot de dood. Aan de hand van een aantal markante begraafplaatsen en specifieke graven willen we een beeld schetsen van gebruiken in Nederland. Het beeld is een schets en geenszins volledig, en vooral bedoeld als uitnodiging eens wat vaker op een begraafplaats te gaan kijken.

ROERMOND: HET OUDE KERKHOF

Begraafplaats Nabij de Kapel in 't Zand

Verscholen achter een hoge muur ligt een van oudste begraafplaatsen in ons land, gesticht in 1785. Omwille van ruimtegebrek en hygiëne wordt het begraven in kerken en kapellen en zelfs binnen de stadsmuren, in Roermond al verboden in 1784. Als alternatief wordt ver buiten de toenmalige stadsmuren een gemeentelijke begraafplaats geopend op de plek waar al een kleine joodse begraafplaats in gebruik is. De begraafplaats wordt in de loop der jaren steeds verder uitgebreid en in 1857 opnieuw ingericht door de Roermondse architect Pierre Cuypers, bekend van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam. Cuypers ligt hier zelf ook begraven.

Het kerkhof kent vier strikt van elkaar gescheiden grafvelden: een katholiek, een Nederlands Hervormd en een oud en nieuw Joods deel. Een dergelijke verdeling is op zich niet uniek in Nederland, maar vrijwel nergens is de scheiding zo nadrukkelijk zichtbaar als hier omdat er hoge muren zijn opgetrokken tussen de verschillende delen. Omdat de begraafplaats al in 1948 gesloten werd voor nieuwe begravingen (met uitzondering van het nieuwe joodse deel en bijzettingen in bestaande familiegraven) zijn de scheidingsmuren blijven staan, terwijl ze op andere plaatsen bij herinrichting en modernisering veelal zijn verdwenen.

Opvallend is ook het kleine stukje ongewijde grond op het katholieke deel, afgescheiden door een ligusterhaag, dat het 'verloren kerkhof' wordt genoemd. Hier werden officieel mensen 'tot geene kerkgenootschap behorende' begraven. En al waren er mensen die hier uit principiële overwegingen begraven wensten te worden, wordt dit deel vooral bevolkt door zelfmoordenaars en ongeïdentificeerde lijken uit de Maas. Ook ligt er het (ongemarkeerde) graf van een bekende NSB-er.

Na sluiting raakte de begraafplaats in verval, maar in de jaren 90 kwam daar verandering in. Onder de bezielende leiding van een speciaal opgerichte stichting werd vol ingezet op het redden van een bijzonder stuk erfgoed. In 2001 werd de hele begraafplaats een rijksmonument. De bijzondere grafmonumenten – neogotische grafkunst en smeedijzeren kruisen – maar ook het aanwezige lijkenhuisje, de bisschoppelijke

ANNO DOMINI
MDCCLXXII
MAY 10
IN LONDON
IN THE CHURCH
OF ST. MARTIN
VIA BOVINGDON
STREET
LONDON
W.C.

grafkelder en de kapel werden gerestaureerd en bij een breed publiek onder de aandacht gebracht.

Het meest bijzondere graf is misschien wel het zogenaamde 'graf met de handjes'. In 1842 trouwt de 22 jarige katholieke jonkvrouw Josephine van Aefferden met de elf jaar oudere kolonel van Gorkum die niet van adel is en bovendien protestant. Na een huwelijk van bijna veertig jaar overlijdt de kolonel in 1880 en wordt hij begraven op het Hervormde deel van de begraafplaats. Wanneer de jonkvrouw acht jaar later sterft blijkt zij niet in het familiegraf te willen worden bijgezet, maar kiest zij voor een graf direct aan de andere zijde van de muur waar haar echtgenoot begraven ligt. Over de metershoge scheidsmuur reiken twee handen elkaar. Een creatieve oplossing om de liefde in een gemengd protestant-katholiek huwelijk ook na de dood te tonen. En het zal in die tijd zeker de nodige reuring gebracht hebben.

Natuurlijk is het een prachtige historische begraafplaats met wonderschone grafmonumenten en indrukwekkende bomen. Maar op het eerste gezicht lijkt het ook een tamelijke 'doodse' begraafplaats, omdat er nauwelijks tekenen van grafbezoek te zien zijn. Logisch, gezien de jongste graven de zestig reeds gepasseerd zijn. Des te opvallender is dan ook de aankleding van een flink aantal kindergraven: verse bloemen en plantjes, beeldjes, kaarsjes en hier en daar voorzien van een geheel nieuwe grafsteen. Recentelijk is de monumentale begraafplaats ook weer opengesteld voor nieuw begravingen. Zo wordt deze bijzondere plek weer nieuw leven ingeblazen.

AMSTERDAM: DE NIEUWE OOSTER

De Nieuwe Ooster is de grootste begraafplaats van onze hoofdstad en werd in 1894 geopend toen de 'oude' Oosterbegraafplaats slechts 20 jaar na opening vol dreigde te raken. Op een nieuwe, ruimere plek werd door landschapsarchitect Springer een wandelpark aangelegd. In de Romantiek werd een dergelijke natuurlijke omgeving gezien als de ideale laatste rustplaats. Ook elders in Nederland kom je dergelijke begraafparken tegen. De begraafplaats beslaat tegenwoordig zo'n 33 hectare en vormt een groene oase in de hectiek van de grote stad. In 2003 werd ook deze begraafplaats een rijksmonument.

Ook al zijn er op De Nieuwe Ooster de nodige notabelen en kunstenaars begraven, het is toch vooral een begraafplaats voor alle Amsterdammers. Alle rangen en standen, religieuze gezindten en culturele achtergronden hebben er een plek gekregen en zo is het een afspiegeling van de stad anno nu. Daar waar het in de meeste Europese

hoofdsteden gangbaar is om speciale grafvelden aan te leggen voor nationale politieke, militaire en culturele helden, liggen deze in Nederland meestal gewoon verspreid over algemene begraafplaatsen.

Zoals veel begraafplaatsen in Nederland kende De Nieuwe Ooster bij oprichting verschillende klassen. Mensen met geld konden een eigen (familie)graf kopen met ruim bemeten graftekens. De minderbedeelden waren aangewezen op veel kleinere huurgraven en eenvoudige grafbedekking. Hoewel de dood vaak wordt gezien als de grote gelijkmaker, zien we daar zeker tot het midden van de vorige eeuw weinig van terug. Verschillen in stand en vermogen laten zich goed in een graf uitdrukken. Na de Tweede Wereldoorlog treedt een sterke versobering en nivellering op. Begraafplaatsbeheerders beperken de keuzevrijheid en schrijven veelal eenvormige grafbedekking voor, met minimale variatiemogelijkheden. Het resultaat is een tamelijk egalitair ogende begraafplaats. Inmiddels zijn veel van de graven uit deze periode geruimd en daarmee uit ons zicht verdwenen.

Vanaf de jaren 90 zien we gaandeweg dat een persoonlijke invulling – binnen de geldende voorschriften – leidend wordt. Het zorgt voor beduidend meer diversiteit. Ook De Nieuwe Ooster speelt hierop in door de wensen en behoeften van het publiek te faciliteren. In 1994 wordt een crematorium toegevoegd aan de reeds bestaande aula, en de ontvangstruimten worden vergroot en gemoderniseerd. Het originele orgel, het monumentale interieur en de indrukwekkende wandschilderingen van Albert Muis, die in 2000 werden gerenoveerd, blijven tot de verbeelding spreken. Ook de begraafplaats wordt vernieuwd en hersteld onder leiding van landschapsarchitecten Karres en Brands. Er worden nieuwe stroken gecreëerd die nabestaanden passende mogelijkheden moeten geven om hun overledene te herdenken. In 2011 worden er bovendien een islamitisch grafvak en een volwaardig uitvaartpaviljoen ingericht, in samenwerking met zes islamitische koepelorganisaties.

Veel gemeentelijke begraafplaatsen kennen inmiddels een islamitisch grafveld waar aan een aantal specifieke wensen van moslims kan worden voldaan; bijvoorbeeld begraven worden in de richting van Mekka en een sobere inrichting van de graven. Toch is het interessant dat de individuele graven van moslims vaak weinig verschillen van de rest van de begraafplaats. We zien op het islamitische deel naast specifieke religieuze verwijzingen ook veel aandacht voor contact met de overledenen door middel van bloemen, persoonlijke teksten en andere tekenen van grafbezoek. Ook al zijn er gedetailleerde voorschriften; rituelen worden altijd gekleurd door de context waarin ze plaatshebben. Eenduidige regels monden zo toch uit in een diverse praktijk.

Bij de herinrichting van De Nieuwe Ooster werd tevens aandacht gegeven aan verschillende vormen van asbestemming op het terrein. Men vindt er een strooiveld, urnengraven, een monumentale urnenmuur en een waterpartij waarin urnen kunnen worden verzonken. Ook op het gebied van begraven zijn er steeds meer ideeën uitgewerkt. Er zijn ruimere algemene graven aangelegd op prominente locaties en er zijn plekken die door tuinarchitecten in een bepaalde sfeer zijn ingericht. Ook zijn er bovengrondse graven aangelegd voor mensen die begraven onder de grond een eng idee vinden, maar niet gecremeerd willen worden. Het resultaat is een gedenkpark waar je niet alleen kunt wandelen en kunt genieten van de natuurlijke omgeving, maar waar je ook op de dood kunt bezinnen. Ook het aanwezige uitvaartmuseum Tot Zover voorziet in die doelstelling.

MARKEN EN VOLENDAM: EIGEN TRADITIES

De begraafplaats van het voormalige eiland Marken is gelegen op een terp, omzoomd door bomen. Via de poort kom je op het met schelpen bezaaide terrein waar de doden al sinds de 19e eeuw worden begraven. Hier geen enkele pracht en praal, maar begraven worden in een strikte calvinistische traditie waarin iedereen gelijk is voor God en waar grafbezoek als onwenselijk wordt gezien. De doden verdwenen hier anoniem onder zwarte gietijzeren paaltjes, met slechts een nummer erop voor de administratie: geen grafstenen, geen data en geen namen. Geen toespraken en geen bloemen. Nog steeds besluit het overgrote deel van de Markenaren tot een begrafenissen in een van deze algemene graven. Inmiddels is er ook een sectie met particuliere graven en worden er bij de paaltjes ook zeer eenvoudige tegels toegestaan met de naam, geboorte- en sterfdatum. Het nadrukkelijk streven van de beheerder is om het sobere protestantse karakter van de begraafplaats te behouden.

Heel anders oogt de begraafplaats van het aan de overkant gelegen, voornamelijk katholieke, Volendam. Met de bouw van de Vincentiuskerk werd in 1862 ook een kerkhof gerealiseerd. Ook hier werden de graven aanvankelijk enkel gemarkeerd met een nummer, later vervangen door houten kruisen en weer later door stenen kruisen met een stenen naambord. Vandaag kent ook deze begraafplaats hoofdzakelijk algemene graven. Elk graf is voorzien van drie stenen van ongeveer gelijke grootte waarop behalve de naam (en bijnaam) van de overledene ook een foto en herdenkingstekst is aangebracht. De begraafplaats is doorgaans één grote bloemenzee. Omdat het kerkhof midden in het centrum is gelegen zijn de uitbreidingsmogelijkheden beperkt en

121

100

*Te jong en volop in het leven
mocht jij je dromen niet meer beleven
Je werklust, liefde en glimlach
op je gezicht blijven voor altijd
in ons geheugen gegrift.*

Annemieke Karregat
1973 - † 22-12-2010

*Zijn laatste
Jan B.*
e.v. Aal de Oer
* 23-11-1931 † 23-12-2010

*In liefdevolle herinnering
aan onze zorgzame moeder
en oma*

Trijntje Tuip
w.v. Thoom Smit (de Kip)
* 25-12-1925 † 12-12-2010

geldt de regel dat alle graven na 14 jaar worden geruimd. Met uitzondering van de kindergraven. De beide begraafplaatsen worden nogal eens aangehaald om de typische protestantse en typisch rooms-katholieke wijze van begraven en omgang met de doden tegenover elkaar te zetten. En hoewel dat verschil in Marken en Volendam onmiskenbaar naar voren komt, gaat het hier over uitersten die je elders in Nederland niet zo zult aantreffen. Daar zijn de verschillen doorgaans subtieler.

NATUURBEGRAAFPLAATSEN

Relatief nieuw in Nederland en de afgelopen jaren sterk in opkomst, zijn de natuur-begraafplaatsen. Het zijn met name particuliere (commerciële) initiatieven en een enkel gemeentelijk initiatief. Tot nu toe treffen we dergelijke begraafplaatsen vooral in het oostelijke deel van Nederland waar de grond en het waterpeil geschikt zijn, en aanleg rendabel is. Uiteenlopende overwegingen spelen een rol bij de wens om hier begraven te worden. Allereerst lijkt het een logische keuze om als natuurliefhebber ook in de natuur begraven of uitgestrooid te worden. Ook het romantische idee van

terugkeren naar de natuur of ecologische motieven spelen een rol. Maar velen kiezen ook voor een plekje in het bos omdat ze nabestaanden niet met het onderhoud van een graf willen belasten. Natuurbegraven kent veelal de vrijheid om een eigen plekje op het terrein te kiezen (dat kan al bij leven) maar men is ook aan strikte regels voor een natuurlijke grafbedekking gebonden. Daarbij blijkt de perceptie van wat 'natuurlijk' is, een zeer rekbaar begrip. De behoefte om graven op persoonlijke en eigen wijze te markeren zien we ook hier terug, in de vorm van bossen bloemen en bloemperkjes, vogelhuisjes en drinkbakjes, kaarten en tekeningen van kinderen en kleinkinderen, foto's en kunstwerken. Veelal geheel in strijd met de regels en uitgangspunten van de begraafplaats, maar haast onmogelijk om tegen te gaan. Het verwijderen van spullen op graven – op welke begraafplaats dan ook – wordt door nabestaanden vaak hoog opgenomen. Ook op reguliere begraafplaatsen worden steeds vaker speciale grafvakkens ingericht in natuurlijke stijl

DIERENBEGRAAFPLAATSEN

Huisdieren worden steeds meer als volwaardige gezinsleden gezien en we kijken niet meer vreemd op van de afdruk van een hondenpoot in een rouwadvertentie. Ontwikkelingen in de mensenuitvaart lijken navolging te krijgen waar het om huisdieren gaat. Verspreid over het land zijn er tientallen dierenbegravingen en speciale dierencrematoria die een gepaste uitvaart voor het dierbare huisdier verzorgen. In het Noord Limburgse Grashoek is de eerste natuurbegraving voor kleine huisdieren geopend, waar huisdieren uit het hele land worden begraven of waar de as op het strooiveld kan worden uitgestrooid. De begraafplaats heeft ook een monument voor vermiste dieren en een gedenkplek voor de honden die omkwamen bij de ramp met vlucht MH17.

69

BEGRAAFPLAATSEN ALS STILLE GETUIGEN

Begraafplaatsen zijn stille getuigen van onze omgang met de dood in het heden en in de loop van de geschiedenis. Dat historische beeld is vaak wel enigszins vertekend, want wie vandaag de dag over het oudste deel van een begraafplaats loopt ziet enkel nog graven van de rijken. Deze zijn nog in gebruik als familiegraf of hebben een monumentale status. De graven van het gewone volk zijn al lang geruimd. We zien nu dat ook de meer recente geschiedenis – bijvoorbeeld de graven uit de

sobere periode tot de jaren 80 – grotendeels is verdwenen. Omdat nabestaanden het grafrecht al dan niet verlengen, zien we dat slechts delen van grafvakken geruimd worden waardoor op een eens overvol perceel nu slechts nog een enkel graf te vinden is. Hierdoor verandert het uiterlijk en de sfeer van een begraafplaats en bekruipt je het gevoel van 'leegstand'. Het levendige karakter van begraafplaatsen vervalt naarmate de doden verdwijnen.

Uitgelicht

KINDERGRAVEN

Kindergraven nemen een bijzondere plaats in, en veel begraafplaatsen richten speciale grafvakken voor kinderen in.⁹ Ze staan vaak symbool voor een vroegtijdige en tragische dood. We zien dat niet alleen recente kindergraven frequent worden bezocht, ook op decennia-oude graven treffen we vaak nog tekenen van grafbezoek. Vroeger werden doodgeborenen of kort na de bevalling overleden baby's meteen bij de ouders weggehaald. Er werd een stille uitvaart geregeld door het ziekenhuis, zonder enig ceremonieel. Niet gedoopte kinderen werden vaak naamloos en buiten de gewijde grond, achter de heg van het kerkhof, begraven en er werd niet meer over gesproken. Men dacht dat het niet goed was om je aan een doodgeboren kind te hechten. Bijna elke begraafplaats heeft nu wel een monument of verwijzing ter rehabilitatie van deze 'vergeten' kinderen. Oude en naamloze grafjes worden uit de anonimiteit gehaald door ze van een nieuwe steen te voorzien of te markeren met een vlinder, engeltje of een stukje speelgoed. Deze graven, die vaak meer dan 50 jaar oud zijn, worden nog volop bezocht. Maar wie koestert en ritualiseert nu de banden met deze overleden kinderen? Het blijft intrigeren...

71

'Wij wisten altijd al dat er een zusje was dat was overleden. Het was nog voor mijn geboorte. Ik heb geen idee of mijn ouders het grafje bezochten. Wij gingen er wel eens kijken, onderweg naar school, dan liet ik het trots aan een vriendinnetje zien. Ik ben nu zelf 60 geweest. Mijn ouders zijn dood en onlangs is een andere zus overleden. Ze werd gecremeerd en we hebben een deel van haar as bij het graf van ons zusje verstrooid. Sindsdien kom ik hier vaker en zet ik ook bloemen neer. Voor onze zussen...'